

העלייה היהודית לארץ-ישראל לפי המסמכים של עלי אפרם, מתצרך ירושלים (1906–1908)*

אבנר לוי

לא רבים הם המסמכים התורכיים שעניינם בעליות הציוניות. המושל הצבאי הבריטי הראשון של ארץ-ישראל, רוֹנְלֵד סְטוֹרְס, ציין שלא מצא שום ארכיון תורכי בעת כניסתו לתפקידו בדצמבר 1917.¹ סביר להניח שהתורכים השמידו את הארכיונים לפני נסיגתם. יוצא-דופן הוא תיק אחד, המכיל כ-350 מסמכים מארכיונו של עלי אפרם, מי ששימש כמתצרך (מושל) של מחוז ירושלים בשנים 1906-1908, שהגיע לגנוך המדינה ונשמר כחטיבה 83.

רוב המסמכים בתיק זה קשורים בהתכתבותה של המתצרך — יחידה אדמיניסטרטיבית עות'מאנית שבראשה עמד המתצרך — בשנים 1906-1908: מכתבים, מברקים, דינים-וחשבונות ותזכירים שנשלחו ממנה ושהתקבלו על-ידה. עיקר ההתכתבות התנהלה בין המתצרך וקושטא, או בין המתצרך והנפות (קאים-מקאמלך) השונות, בעיקר נפת יפו. יש בתיק גם מכתבים אישיים של עלי אפרם, מסמכים משנים קודמות ואף העתקים של הוראות, החלטות וחוקים הקשורים בבעיות הספציפיות שבהן טיפל עלי אפרם. בחלק מן המסמכים חסרים תאריכים וחתימות, אבל ברוב המקרים ניתן לשער על-פי תוכנם מי כתב למי ומתי.

בעת כהונתו של עלי אפרם כמתצרך עמדה העלייה היהודית בראש דאגותיו של מתצרך ירושלים, ולכן ריכז מסמכים רבים הקשורים בנושא זה. תעודה מספר 30 בחטיבה זו היא סיכום של הוראות והחלטות שונות הקשורות בעניין היהודי. תעודה 86 היא סיכום דיון של המועצה המינהלית של המתצרך באותו עניין, וכוללת תמצית הוראות שונות שנשלחו מקושטא. תעודה 93 היא העתק של דין-וחשבון שנשלח לקושטא בשנת 1898 על-ידי המועצה המינהלית. בתעודה 94 נכללו הוראות ששלחה קושטא בדבר עולי-רגל יהודים. תעודה 101 היא רשימה של אדמות בנפת יפו השייכות ליהודים, ותעודות 66-79 הן תרגומים של ידיעות שפורסמו בעיתוני העולם על ביקורו של הרצל בקושטא.

* מאמר זה מושתת על עבודה סמינריונית שנכתבה בשנת 1974 בחוג להיסטוריה של ארצות האסלאם באוניברסיטה העברית בירושלים. את העבודה הדריך מורי דוד פרחי, שלזכרו מוקדש מאמר זה. תורת נתונה לגנוך המדינה ולמנהל הגניזה ד"ר א' אלסברג, שאפשר לי להשתמש במסמכים שבגנוך.

1 P. A. Alsberg, *The Israel State Archives as a Source of Information on the History of Palestine during the Period of Ottoman Rule*, Jerusalem 1970, p. 1 [להלן: אלסברג].

המדיניות העות'מאנית כלפי העלייה הציונית

כבר בשנת 1881 נקבעה המדיניות העות'מאנית כלפי העלייה הציונית: יהודים רבים מרוסיה ביקשו, בעקבות הפוגרומים שפגעו בהם, לקבל ויזה מהקונסול התורכי באודסה כדי לעלות לארץ-ישראל. הקונסול, שעמד בפני בקשות רבות להענקת אשרות, נרתע מלקחת על עצמו את האחריות, ופנה לקושטא בבקשה לקבל הנחיות מפורשות. ב-24 באוגוסט 1882 הבריקה קושטא לקונסול שלא יתן ליהודים אשרות-כניסה לארץ-ישראל; הותר להם להשתקע במקומות אחרים של הקיסרות העות'מאנית, אבל לא בקבוצות גדולות.²

מאז 1882 היו עליות ומורדות ביחסה של המדיניות העות'מאנית לעלייה הציונית, אבל קוויה העיקריים לא השתנו: לאסור על היהודים את הכניסה לארץ-ישראל ולא לאפשר להם ריכוז טריטוריאלי. לכל היותר היו העות'מאנים נכונים לתת להם מקלט, אבל לא מדינה. גם מתן המקלט לא נבע מרצון אלא מאונס,³ בשל אי-יכולתה של הקיסרות העות'מאנית לעמוד נגד לחצים חיצוניים שהופעלו עליה. השיקול העיקרי במדיניות העות'מאנית מקורו היה בחששות שריבוי היהודים בארץ יביא לידי היווצרותו של גורם בדלני נוסף לארמנים ולבולגרים בתוך הקיסרות. התנועה הציונית היתה תנועה מדינית ששאפה למדינה יהודית עצמאית, והתורכים חששו מפני הסכנה לאימפריה הטמונה בשאיפה זו.⁴ שיקול אחר היה כרוך בעובדה שהיהודים העתידים לבוא לארץ-ישראל היו נתינים זרים, והתורכים ביקשו להימנע מסכסוכים עם המעצמות הזרות. רוסיה לחצה על קושטא לא לקבל יהודים נתינים זרים לארץ-ישראל כדי לא לערער את הסטאטוס קוו העדין.⁵ זאת ועוד: התורכים נמצאו בסכסוך עם בריטניה על קביעת הגבול בין ארץ-ישראל ומצרים, ולא רצו שבמקומות הקרובים לגבול-הסכסוך יתרכבו נתינים זרים.⁶

בתקופה הנדונה נחלקה ארץ-ישראל מבחינה מינהלית לשני אזורים. הדרום ומרכז-הארץ היוו את המִתְצַרְפֶּלֶךְ של ירושלים, שמאז 1886 היתה קשורה ישירות לקושטא; האיזור השני, צפון-הארץ, נחלק אף הוא לשני קאים-מִקְאֵמְלִים, עכו ושכם, והיה קשור לְוֵלַאֵית (מחוז) של בירות.⁷ בין השנים 1904-1906 היה אחמד רֶשִׁיד המִתְצַרְף של ירושלים, וגילה יחס סובלני כלפי היהודים.

2 N. Mandel, 'Turks, Arabs and Jewish Immigration into Palestine, 1882-1919', *Middle Eastern Affairs*, IV (St. Anthony's Papers No. XXVII), ed. by A. Hourrani, London 1965, p. 80 [להלן: מנדל].

3 D. Farhi, *Documents on the Attitude of the Ottoman Government towards the Jewish Settlements in Palestine after the Revolution of the Young Turks (1908-1909)*, Jerusalem 1970, p. 2 [להלן: פרחי].

4 על השיקולים העות'מאניים ראה: מנדל, עמ' 31; פרחי, עמ' 1. על החשש מהיווצרותו של ריכוז יהודים בארץ-ישראל ראה תעודה 33 (חטיבה 83), שבה כותב מתמד עסאף, הקאים-מִקְאֵם של יפו, אל עלי אפרם, שהיהודים עלולים... לייסד כאן בזמן הקרוב, לאחר שיבואו במידה מספיקה, ממשלה עצמאית ולהקים חס ושלום כנופיות מורדים, כמו בבולגריה ובארמניה.

5 מנדל, עמ' 81. על אף הנאמר שם, לחצו הרוסים על הקיסרות העות'מאנית לקבל מהגרים יהודים נתיני רוסיה. הקונסול הרוסי והשגריר הרוסי התערבו כל פעם לטובת היהודים הרוסים.

6 דאגה זו מובלטת בתעודה 11, בתזכירו של עלי אפרם אל משרד-הפנים. בתזכיר לא צוין תאריך, אך מתוכנו ברור שנכתב עם עזיבתו של עלי אפרם את ירושלים בשנת 1908.

7 מנדל, עמ' 79.

כזמנו גדל מספר היהודים בעיר ודבר זה עורר את זעמם של ערביי המקום, שלחצו על קושטא לשנות זאת.⁸ אחמד רֶשִׁיד פוטר מתפקידו והכאתֶּלֶךְ – המזכירות – של ירושלים התבקשה לבדוק מחדש את נושא היהודים ולהגיש על כך דין־וחשבון. ב־15.11.1322 (היא שנת 1906) שלח הכאתֶּלֶךְ את הדין־וחשבון הנדרש ובו מידע יסודי על יהודי העיר:

היהודים נחלקים לשניים: ספרדים ואשכנזים. הספרדים מונים כ־25,000 איש, והם כפופים לחכם באשי [הרב הראשי שישב בקושטא והיה אחראי על כל היהודים]. ניהולם לפי הקאנון־נאמָה [חוק] שלהם. מוצאם מספרד ומארצות האֶסְלָאם. אין להם קשר עם מוצאם... רובם נתינים עות'מאנים ונאמנים למדינה הנעלה [כינוי למדינה העות'מאנית] וצייתנים. הם גם מסתדרים יפה עם שאר העמים השכנים.

הדין־וחשבון מונה מספר עדות הנמנות עם הספרדים – כמו מוגרבים, גורג'ים, בוכארים, תימנים ועג'מים – ומציין שחלק מהגורג'ים והבוכארים נתונים לחסות רוסית. על האשכנזים נאמר בדין־וחשבון שהם –

מונים כ־35,000 איש ופחות מ־5,000 הם בעלי אזרחות תורכית. הם הגרו מרוסיה, מגרמניה, מהונגריה, מגאליציה ומרומניה. נמצאים תחת חסותם של הקונסולים הזרים. לחכם באשי אין שום השפעה עליהם...⁹

חודש לאחר הגשת הדין־וחשבון התמנה עלי אפרם (אחר־כך היה שם משפחתו Bolayir) כמתֶּצַרֶף של ירושלים. אפרם היה בנו של המשורר והוגה־הדעות הנודע נאמֶק כמאל. הוא נולד בקושטא ב־1868, למד שנתיים ברֶשֶׁדִיָה (בית־ספר המקביל לחטיבת־הכיניים בארץ) של פאתת, ועזב את בית־הספר בלי לקבל דיפלומה. ב־1.12.1304 (1888) הוא נתמנה כאתב (מזכיר) למא־בֵּין (משרד־ההנהלה בארמון, שמקומם היה בין אגף־הנשים ואגף־הגברים), ונשאר בתפקיד זה עד שהועבר לירושלים. קיבל אותות־הצטיינות רבים, ונודע ביושרו וביעילותו. כחינוכו השתלבו יסודות מוסלמיים מסורתיים – ערבית, פרסית – ויסודות אירופיים־מודרניים – צרפתית. גם הוא היה משורר, אבל רמת שיריו לא הגיעה לזו של אביו.¹⁰ הוא נשאר בתפקידו כמתֶּצַרֶף ירושלים עד 1908, כאשר נתמנה לנְלֵאִית של ביירות לאחר מהפכת התורכים הצעירים.¹¹

כאשר התמנה למתֶּצַרֶף של ירושלים הוזמן עלי אפרם לצדאֶת (ראשות־הממשלה) וקיבל הנחיות והסברים על הבעיות הקשות בירושלים, והחשובה שבהן: היהודים. הוטל עליו לחקור היטב בעניין זה ולכתוב דין־וחשבון מפורט ל'שער העליון'. הוא הגיע לירושלים ב־6.12.1322 (1906), ולאחר שבעה חודשים שלח לקושטא את הדין־וחשבון הנדרש,¹² ארוך ומפורט ומקיף עמודים

8 שם, עמ' 88.

9 חטיבה 83, תעודה 23.

10 על קורותיו של עלי אפרם ראה תעודה 178.

11 תעודה 32 מיום 1.8.1324 (1908) היא תעודת־זיכוי שניתנה לו על־ידי המועצה המינהלית של ירושלים.

12 תעודה 21.

רבים, שנכתב כדי ש'קושטא תידע את המצב ותשלח הנחיות'. עלי אפרם הסביר את שורש הבעיה, את מהות משאלותיהם ושאיפותיהם של היהודים כלפי ירושלים, את הצעדים שננקטו עד לזמנו של עלי אפרם ואת הצעדים שיש לדעתו לעשות בעתיד.

בין שאר דבריו ציין כי 'הבעיה חדשה. תחילתה ב־1884 והיא קשורה בלחצים רוסיים ורומניים על היהודים הנתינים באותן המדינות'. בשביל היהודים 'ירושלים היא גן־עדן והם רוצים לחיות ולמות בה... הם מאמינים שארץ זו שייכת להם בלבד ושאינן לשום אדם אחר זכות עליה'. הוא ציין ש'א־י אפשר למנוע הגירתם של היהודים הקשורים לארץ-ישראל כרגשות עמוקים ונתמכים על-ידי רוטשילד, הירש ואַרגונים רבים אחרים, כל עוד נמשכות הרדיפות באירופה'. בדין-וחשבון נאמר עוד שהיו ניגודים ואי-בהירות בעניין איסור ההגירה, ויש למנוע התערבות המעצמות הזרות וקונסוליהן ולהשיג מספר גדול של שוטרים ופקידים ישרים. חשיבותו הרבה של הדין-וחשבון היא בכך שהוא מספר בסדר כרונוולוגי ובפרוטרוט את כל הקשור ליהודים.

הפְּרָמָן האוסר הגירת יהודים לירושלים ופירושו לפני 1906

במסמכים של חטיבה 83 לא נמצא הפְּרָמָן (הצו המלכותי), שנשלח לְמֶתְצַרְפֶּלֶךְ בשנת 1884 ובו נאסרה כניסת יהודים לארץ-ישראל. אף-על-פי-כן אפשר לשחזר במידת-מה את תוכנו, על-פי מסמכים רבים המצטטים ממנו. הצו פותח בציון העובדה שקבוצות יהודיות גדולות מחמש מדינות אירופיות מבקשות אישור-כניסה לארץ-ישראל. דבר זה נוגד, לדעתו, את האינטרסים של המדינה העות'מאנית, ולפיכך יש בו הוראה שלא לתת להן אישור-כניסה. הַמֶּתְצַרְפֶּלֶךְ פירש שהצו אוסר על יהודים להיכנס ארצה רק אם הם באים בקבוצות גדולות ומחמש המדינות האירופיות הנזכרות בפְּרָמָן. במשך הזמן התעוררו בעיות סביב מהות האיסור, וניתן פירוש חדש לשני עניינים אלה. מן הראוי להדגיש שהַמֶּתְצַרְפֶּלֶךְ קיבל את צו האיסור בשנת 1884 ואילו הקונסולים העות'מאנים באירופה כבר קיבלו צווים כאלה בשנת 1882.¹³

האיסור על נתיני מדינות שונות

פקידים עות'מאנים שונים ציינו במסמכים רבים מדינות שונות, כחמש המדינות שעל נתיניהן היהודים נאסר לעלות לארץ; א־י אפשר אפוא לקבוע בוודאות מי הן חמש המדינות הללו, אבל אין ספק ששתיים מהן היו רוסיה ורומניה. הַפֶּאֶש־קוּמִיסֶר (מפקח-משטרה) של יפו, מְחַמַד פְּנֹזִי, במכתבו לְמֶתְצַרְפֶּלֶךְ של ירושלים מיום 7.6.1323 (1907), הזכיר בהקשר זה את 'נתיני רוסיה, אוסטריה, איראן, יוון ורומניה'.¹⁴ הקאים-מְקָאם של יפו, מְחַמַד עֶסָאף, בתזכירו מיום 26.6.1332

13 פרחי, שם. בתעודות רבות מוזכרת שנת-הכספים 1300, היא שנת 1884. כך כותב, למשל, עלי אפרם בדין-וחשבון שלו משנת 1906: '...ראשיתו האמיתית של העניין היהודי היא בשנת הכספים 1300 [1884]. בגלל הלחץ על היהודים ברוסיה וברומניה הם החלו להגיע או קבוצות-קבוצות לירושלים, על-פי הבקשה וההודעה שמסר ל"שער העליון" ראוף פאשא, שהיה אז מְתַצְרֶף של ירושלים... נאסרה הגירתם של היהודים לירושלים' (תעודה 21).

14 תעודה 20.

(1906) למתצ'רפ'לך של ירושלים, דיבר על נתיני רוסיה, אוסטריה, גרמניה וספרד.¹⁵ פרחי כתב ש'השער העליון' אסר את עליית אותם היהודים לארץ-ישראל שהם נתיני רוסיה, רומניה ובלגריה.¹⁶ מן המסמכים הרבים עולה שאיסור ההגירה שחל על נתיני חמש מדינות אושר בשנת 1891 על-ידי 'השער העליון', ורק בשנת 1898 ניתן לאיסור פירוש כללי שלפיו הוא חל על הנתינים של כל המדינות הזרות. בדין-וחשבון של המועצה המינהלית מ-15.4.1326 (1900) נאמר:

האיסור אשר נקבע מטעם המדינה בשנת 1300 [1884] בדבר התיישבותם של היהודים הנתינים הזרים בארץ פלסטין ואשר אושר בשנת 1307 [1891] נתקבל בירושלים בנוגע לנתיני חמש המדינות בלבד, ועד לפני שנתיים [כלומר עד ל-1898] ניתן היתר לבואם ולהתיישבותם בפלסטין של כל היהודים הזרים, פרט לנתיני מדינות אלו.¹⁷

עלי אפרם סיכם בדין-וחשבון את הדברים באומרו ש'האיסור נוגע למהגרים היהודים וכולל את כל הנתינים הזרים בלי יוצא מן הכלל. הוא הודגש בצורה החלטית בפקודה מיום 5.5.1314 [1898].¹⁸ מן המסמכים מתברר שהקונסולים השונים סברו שהאיסור חל רק על נתיני רוסיה; אך הקונסול הרוסי פירש שהאיסור חל רק על נתינים רוסיים הבאים ללא דרכון. הוא טען שאם יש בושותם דרכונים, הרי זו ההוכחה לכך שהם יחזרו לרוסיה ועל כן אין האיסור חל עליהם.¹⁹ בשנת 1898, כאשר הודגש אופיו הכללי של האיסור, עלתה על הפרק שאלת עלייתם של 45 יהודים מארצות-הברית. נראה שהם ביקשו – וקיבלו – היתרי-כניסה לארץ-ישראל מידי השגריר התורכי בווינגטון. ואולם, לאחר הפירוש החדש של האיסור, ניתנו הוראות לבטל את ההיתרים האלה. הקונסול האמריקני בירושלים התנגד לביטולו, והמתצ'רף פנה לקושטא בבקשה לפנות לשגריר האמריקני בקושטא ולתבוע ממנו להעביר הוראה ברורה לקונסול בירושלים.²⁰ אין בידנו מסמכים מהם ניתן ללמוד על סיום הפרשה. מכל מקום ברור שלשלטונות התורכיים בירושלים לא היתה השפעה על הקונסולים הזרים. כך כתב המתצ'רף לקושטא ב-8.8.1314 (1898):

הקונסולים של ארצות-הברית, אנגליה, צרפת וספרד אומרים שלא קיבלו הוראות משגריריהם בקושטא בדבר אי-קבלתם של מהגרים יהודים. נתקלנו בקשיים ובהפרעות ועוד ניתקל, עד אשר השגרירים יתנו הוראות ברורות ומוחלטות לקונסולים כאן.²¹

מעניין הדבר שגם לאחר שנת 1898, ב-15.12.1321 (1905), ציינה המועצה המינהלית של ירושלים ל'שער העליון' ש'על הנתינים האיטלקים לא חל האיסור'.²²

האיסור על מהגרים יחידים

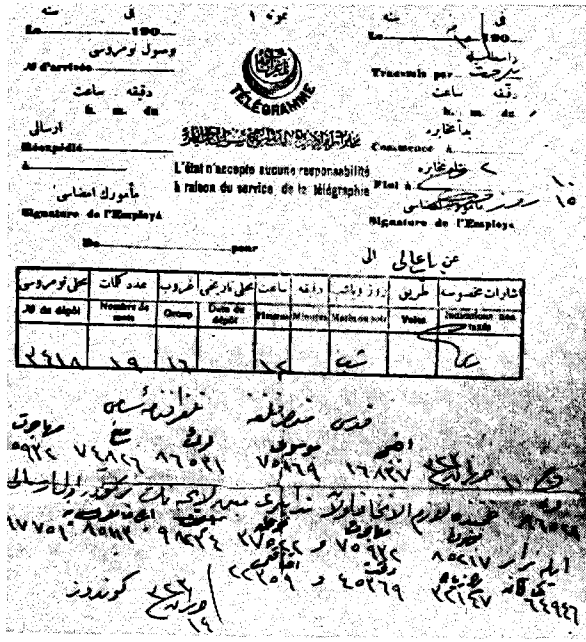
באיסור משנת 1300 (1884), שהוטל על עליית היהודים, דובר על קבוצות, ומכאן עשוי להשתמע כאילו היתה מותרת עלייתם של יחידים. השלטונות המקומיים אכן עמדו בפני בעיה כיצד להגדיר

15 תעודה 33. שם.
16 פרחי, שם.

17 תעודה 93.
18 תעודה 21.

19 תעודה 100.
20 תעודה 14.

21 תעודה 17.
22 תעודה 100.

מברק מן השער העליון אל המתצרף של ירושלים, 14 ביוני 1891. במברק הוראות על האמצעים שיש לנקוט בדבר איסור הגירתם של היהודים הזרים

קבוצה, וכנראה שלא החמירו בכך. בשנת 1888 (1.9.1304) התעוררו קשיים בעניין זה כאשר הגיעו ארצה יהודים יחידים ולא קיבלו אישורי-כניסה משלטונות המקום. הדבר נודע בקושטא ו'השער העליון' הורה לירושלים לאפשר את כניסתם משום שהאיסור חל רק על קבוצות.²³ לאחר הוראה זו שוב לא הציבו שלטונות-המקום מכשולים לפני יהודים שרצו לעלות לארץ-ישראל, ואפילו יהודים שהתארגנו לעלות בקבוצות ופירקו, לפני הכניסה לארץ, את הקבוצה כדי לשוב ולהתאחד לאחר-מכן. לא היה קנה-מידה מוסכם שיקבע מהי היקפה של קבוצה. לפיכך התגלעו סכסוכים בין התורכים והקונסולים הזרים; מה שהוגדר על-ידי התורכים כקבוצה, נראה בעיני הקונסולים כ'רק כמה משפחות בודדות'. מצב זה נמשך עד לשנת 1891 (18.6.1307). מאז ואילך ביטל 'השער העליון' את חופש-ההגירה גם ליחידים.²⁴ יוצא שהעולים בפרק-הזמן שבין 1888-1891 עלו באורח חוקי. כך יכול היה כל יהודי לטעון שעלה בשנים הללו, ואילו השלטונות התורכיים לא יכלו להוכיח את ההיפך. ניתן לסכם ולומר שאיסור ההגירה נעשה כללי וקשוח יותר בגלל הפירושים החדשים שנתלוו אליו על-ידי 'השער העליון'. בשנת 1891 נאסרה עלייתם של יחידים, ובשנת 1898 נאסרה עלייתם של נתיני כל המדינות הזרות.

23 הצו צוטט בתעודה 86 ובתעודה 21.

24 שם.

המאבק בין היהודים והמתצ'רפ'לך בראי המסמכים של עלי אכרס אין צריך לומר שהיהודים לא ראו עצמם כפופים למגבלותיהם של החוקים וההוראות של העות'מאנים. הם נאבקו באיסור העלייה ועקפו אותו בדרכים שונות: ניצול פרצות בחוקים העות'מאניים וניצול חולשתה של המדינה העות'מאנית.

עקיפת האיסור, תוך ניצול הפרצות במערכת-המשפט ובחוקים העות'מאניים, נעשתה בעיקר תוך שימוש בקשרי-מסחר או בעלייה לרגל. לפי הסכמי הקאפיטולאציות, ניתן לזרים חופש סחר בתחומה של המדינה העות'מאנית. כל יהודי היה יכול אפוא לטעון שהוא סוחר — וכך להיכנס לארץ-ישראל. התורכים חיפשו דרכים כדי למנוע את השימוש בתירוץ הסחר על-ידי יהודים. לפיכך אסרו על סוחרים להביא עמם את משפחותיהם, וכל סוחר חויב לציין בדרכונו את סוג המסחר שלשמו בא וכמה זמן הוא עתיד לשהות בארץ. אף-על-פי-כן ידעו השלטונות שאין די באמצעים אלה כדי לעצור כעד היהודים. הם התייעצו עם משפטנים בקושטא והגיעו למסקנה כי לא חלה על ירושלים החובה של מתן חופש-סחר לזרים משום שאין היא מרכז מסחרי. 'השער העליון' אף שלח תזכיר בעניין זה לשגריר הרוסי בקושטא, הודיע למתצ'רפ'לך על תזכיר זה, וציווה לא לתת ליהודים להיכנס²⁵ לארץ כסוחרים.

אשר לעלייה לרגל, הרי בפ'רמאן ממאוס 1884, שאסר את עלייתם של יהודים מחמש מדינות אירופיות בקבוצות, לא ניתן פטור לבאים כעולי-רגל. ואולם אחר חודשים, עקב לחציהן של מעצמות זרות, הוצאו העולים לרגל מתחולת האיסור.²⁶ אבל תקופת-שהותם הוגבלה: תחילה לתודש ימים ואחר-כך לשלושה חודשים. השלטונות ניסו למנוע את השימוש בעלייה לרגל כתירוץ לשיבת-קבע, אבל לא הצליחו בכך; יהודים רבים נכנסו ארצה כעולים לרגל. לפי התקנון התורכי, העולה לרגל היה חייב להצטייד בוויזה שבדרכונו בקונסוליה התורכית בארץ-מוצאו. הבא בלי דרכון, או בדרכון פגום, לא הורשה להיכנס. הבא בלי אשרה חויב בתשלום קנס של 40 גרוש. למעשה נתנו השלטונות אורכה של 48 שעות לאלה שבאו בלי מסמכים או שמסמכיהם היו פגומים, כדי ששיגו מסמכים כשרים מן הקונסוליות בירושלים. על-פי רוב הצליחו היהודים להשיג מסמכים כאלה תוך 48 שעות או שהסתתרו מפני השלטונות. כך לא גבו בדרך-כלל גם את הקנס.

לפי התכנון, עולה לרגל חייב היה להשאיר את דרכונו כנמל יפו ולקבל במקומו אישור-שהייה — 'הפתקה האדומה'. בתחילה נמנעו היהודים מלהשאיר את דרכוניהם והתחמקו מהנמל בלי לקבל את 'הפתקה האדומה'; ואולם במשך הזמן התברר להם כי יש יתרונות ב'פתקה האדומה', שהעניקה להם שלושה חודשים של חופש ולגיטימיות, מה גם שתמיד אפשר היה לקנות פתקה אחרת. לעומת זאת לא היה ביכולתם של התורכים להשתלט על מספר גדול של דרכונים ולאֶתר בעזרתם את היהודים בתוך הארץ. לרשותם עמדו פחות משישים שוטרים חסרי-אמצעים וחסרי-רצון לרדוף אחר היהודים. אפילו כשתפסו יהודי ורצו לגרשו, התערבו הקונסולים לטובתו.

25 תעודה 89.

26 תעודה 21. על הפרוצדורה כמתן אישור-כניסה לעולי-רגל ראה: תעודה 91.

**מאגרין מנורה מוסויה אيجون اخيرا تخديد وتعيين يورولان اولج اى مدت اقامت طرفه معمول به طريق
ويومذك ختامه حكدن ساقط لولج اوزره يافه فوميسوتن ويولان اقامت تذکره سيار**

اسم وشہرت	شکال صفت وعلامات فاروق	صنعت و رتبت	عمل ورودى	مقصد سياحتى	حامل اولدنى ساپورتك نومرو و تاريخه وولدني حلك اسي ورتبتي	مدت اقامت و اوقات حامل اولدنى مورد تذکره تاريخ نومرو - صله حمل اعطاني	ملاحظات
امانويل فویدلی	مرفوق نامبرو حامل اولدنى مذکور نومرو وتاريخه ساپورتك عودتده كشم اعطاه اولدنى اوزره كشموفه اولمشدر ...

اشبور خدمت تذکره مسی طالب اولدنی فیه آمردن اضابطه ی ایلا اوله حق و لوج ایدن عبارت اولان مدت اقامت و سیاحت ايجون ارض قه این داخنده معمول به اوله حق و يومذک ختامه عودت ایتیکر جیرا جیقادیه جندر
...

پتקה ادومه'

ב-9.10.1323 (1907) כתב מִחמד עֶסאף לַמְתַצֵרפֶלֶךְ שְׂמאות יהודים עולים לרגל משאירים את דרכונם ומקבלים אישור-שהייה של שלושה חודשים. רק כ-10% חוזרים והשאר מתפזרים בארץ-ישראל.²⁷ ובמכתבו מ-12.6.1323 (1907) הוא צייַן שבאים יהודים בלי דרכונים, רובם מוחזרים וחלקם נשאר בערכות הקונסולים.²⁸ במשך הזמן הצטברו אלפי דרכונים בנמל יפו, למרות שהיהודים יכלו לקבל בדרכים שונות את דרכניהם חזרה.²⁹ השלטונות לא יכלו למנוע את ניצול החירוץ של העלייה לרגל על-ידי יהודים, ואמנם היה זה התכסיס העיקרי שבו השתמשו היהודים כדי להיכנס ארצה.

כאמור, השתמשו היהודים בדרכים ובאמצעים רבים במאבקם נגד איסור הכניסה. את הסיוע החשוב ביותר במאבק זה העניקו הקונסולים הזרים וכן שחיתותם ואי-יעילותם של הפקידים העות'מאניים.

27 תעודה 17.
28 תעודה 25.
29 אלסכרג, עמ' 6.

עזרת הקונסולים

בתחומים רבים עזרו המעצמות ליהודים בדרכם לארץ. לחצן הוא שהשיג את חופש העלייה לרגל, והשפעתן מנעה את השימוש באלימות נגד היהודים. עזרתם של השגרירים בקושטא סייעה הן בנושאים עקרוניים והן בעניינים ספציפיים. לשגריר הרוסי נודע תפקיד חשוב בפיטוריו של הקאזים-מקאם התקיף של יפו, מחמד עסאף, שהציק ליהודים.³⁰ הוא מחה על כך שאסרו על יהודי נתין רוסיה לקנות אדמות בירושלים.³¹

אבל אפשר שאת העזרה החשובה ביותר קיבלו היהודים מידי הקונסולים במתצ'רפ'לך של ירושלים. המסמכים השונים של המתצ'רפ'לך משווים לעזרה זו השפעה רבה. אולי מתוך כוונה לכסות על אוזלת-ידם נגד היהודים. לפי מסמכים אלה, עזרו הקונסולים ליהודים לחדור ארצה בדרכים בלתי-ליגאליות ועשו לטשטוש עקבותיהם. הם ניצלו את הסכמי הקאפיטולאציות לטובת היהודים, נתנו ערבויות-שווא ואף שיקרו וזייפו. כשהגיע יהודי חסר דרכון או בדרכון פגום, הם סיפקו לו תעודות חדשות. כשבא אדם שנאסרה עליו הכניסה מטעם כלשהו, ערב בעדו הקונסול, וכך יכול היה להיכנס ארצה ולהיעלם. וכך כתב מחמד עסאף למתצ'רפ'לך: 'כאשר באים יהודים שאסור להם להיכנס ארצה... ערבים להם אנשי הקונסוליה באומרם שיחזור לארצו כלעומת שבא, לפי הערבות הזו מתירים להם את מעברם וכניסתם'.³² הקונסולים אף ביקשו שיוחזרו דרכונים שנשארו כיפו בעת כניסת יהודים, מתוך הטענה שהללו נפטרו, וכיוצא בזה.³³

עלי אפרם מסר בדין-וחשבון שלו פרטים על העזרה שהגישו הקונסולים ליהודים.³⁴ הקונסולים הורידו את היהודים מן האוניות בסירות הקונסוליה, כשאליהם נלווים פקידי הקונסוליה, שסיפקו להם תעודות ועזרו להם להגיע לירושלים. הוא גם הסביר את הסיבה לעזרת הקונסולים: 'על-פי החשיבות היוצאת מן הכלל מנקודת-מבט של הנצרות טבעי הדבר שכל מדינה זרה נותנת דעתה לריבוי מספר נתיניה פה, אפילו הם יהודים'. עלי אפרם הוסיף ואמר שפקידי הקונסוליה עזרו בהתלהבות ליהודים בגלל השוחד שהם מקבלים מהם. הוא התלונן שהמעצמות מגלות במידה רבה איבה לשלטון העות'מאני, והצביע בתחושת-עלבון על העובדה שדווקא הרוסים והאוסטרים, שבמדינותיהם לחצו את היהודים ואף גירשו אותם, מגינים עליהם מפני העות'מאני מטעמים אנושיים. היהודים, שקיבלו צו לעזוב את ארץ-מוצאם, ואשר אפילו הקונסולים המגינים עליהם המשיכו לכנות בשיחות פרטיות 'יהודים מלוכלכים', הזכירו בגאווה לפקיד העות'מאני את נתינותם הזרה.

ואמנם, בסכסוכים הרבים שהתעוררו בין היהודים ושלטונות המתצ'רפ'לך התערבו השגרירים בקושטא ולחצו על 'השער העליון', עד אשר צוותה קושטא לירושלים 'לא לאפשר מצב שיגרום לבעיות עם השגרירויות הזרות'. לדעתו של עלי אפרם, 'אין פירושו של דבר אלא לא לנקוט שום פעולה נגד היהודים'.

30 פרחי, עמ' 5.

31 תעודה 20.

32 תעודה 25, מיום 12.6.1323.

33 תעודה 17 מקאזים-מקאם יפו אל המתצ'רפ'לך מיום 9.10.1323 (1907).

34 תעודה 21.

אי-היעילות והשחיתות במנגנון העות'מאני

להצלחתם של היהודים לעקוף את איסור ההגירה בשל אי-היעילות והשחיתות במנגנון המִתְצַרְפֶּלֶךְ ניתן ביטוי מפורש במסמכים הכלולים בחטיבה 83. לפיהם לא עמדו לרשות המימשל די פקידים ושוטרים ולא היו בידם אמצעים מספיקים. הפקידים היו מושחתים, השיטות מיושנות ואמצעי התחבורה והתקשורת לקויים. ולדעת עלי אכרם 'אי-אפשר יהיה למצוא אנשים ישרים ומהימנים שיוכלו לעמוד בפני הזהב היהודי'.³⁵

בשנת 1900 הוכיחה המועצה המינהלית של ירושלים את אוזלת-ידה נגד הפקידים המושחתים. מאחר שכל יהודי יכול היה לטעון שעלה בין השנים 1888-1891, אי-אפשר היה להאשים את הפקידים באשמה של מתן עזרה בלתי-חוקית ליהודים משום שלא נמצא יהודי שיעיד נגד פקיד מושחת כלשהו.³⁶ המועצה המליצה אפוא להגדיל את מספר תחנות-המשטרה ואת מספר הז'אנדרמרים והשוטרים, להעלות את שכרם ולתת פרסים למצטיינים במאבקם נגד היהודים. ואולם השלטון המרכזי לא היה בידו להקציב כסף ופקידים נוספים לירושלים. זמן רב לאחר הדין-וחשבון של המועצה המינהלית, חזר הבאש-קומיסאר של יפו וביקש להקים תחנות-משטרה בסביבות שכם וחיפה.³⁷ ממכתבו אנו למדים גם שלרשות משטרת יפו לא עמדה אפילו סירה אחת וברוב הדרכונים לא היה תצלום בעליהם.

עלי אכרם פתח במאבק נגד השחיתות ופיטר פקידים רבים, ביניהם את הקאסי-מקאם של יפו, רצ'א אפנדי, הנאיב של יפו, מפקד-הנמל ומפקד-המשטרה של יפו. אלה פתחו במערכה נגדו, ופנו לאישיות חשובה בקושטא כדי שתשים קץ להשתוללותו של עלי אכרם:³⁸ ואילו עלי אכרם עצמו פנה בבקשת תמיכה לאנשים חשובים, פעמים רבות לוויזיר הגדול ופעם אחת אפילו לסלטאן עבד אלחמיד השני עצמו. במכתבו הביע את נאמנותו ואמר כי כל מה שעשה לא עשה אלא למען טובת המדינה הנעלה:

שימשתי סכר נגד כוונותיהם של היהודים כאן ואסרתי עליהם באופן מוחלט רכישת אדמות רחבות-ידיים. כך גם פיטרתי מושחתים ורעים רבים. אי לכך ייתכן מאוד שהיהודים יפעלו נגדי ככספם והפושעים המפורטרים יצאו נגדי בהאשמות ובשמועות.³⁹

על אף מאמציו הרבים לא עלה בידי עלי אכרם להביא לשינוי המצב, והיהודים המשיכו לנצל את שחיתותו של מנגנון המִתְצַרְפֶּלֶךְ ואת אי-היעילותו.

מן המסמכים שבידינו אנו למדים גם על הדרכים השונות שבהן השתמשו היהודים כדי לעקוף את איסור העלייה לרגל. הם נכנסו לשטחים העות'מאניים שמחוץ לארץ-ישראל — כגון בולגריה, ביירות או מצרים — ומשם עלו לירושלים. יהודי אזרח תורכי יצא את ארץ-ישראל בשמו של מהגר בלתי-חוקי וחזר בשמו האמיתי.⁴⁰ אם לא הצליחו היהודים לחדור מיפו, המשיכו דרכם לעכו, לחיפה או לכיירות, וחדרו לירושלים דרך היבשה מן הצפון.⁴¹ היו שהתחננו עם בעלי נתינות תורכית וכך נשארו בארץ.

35 ש.ם.

37 תעודה 24.

39 תעודה 148.

36 תעודה 93.

38 תעודה 29.

40 תעודה 25.

41 תעודה 24.

היהודים נלחמו גם בפקידים התקיפים של המִתְצַרְפֶּלֶךְ והצליחו לגרש את מִחְמַד עֶסָאף מיפו.⁴² תחילה ניסו להשפיע על עלי אפרם, וכשלא עלה הדבר בידיהם ניסו לסלקו מירושלים.⁴³ הם לא הצליחו בכך, אבל גם הוא לא יכול לעצור את עלייתם לארץ-ישראל.

*

המסמכים של חטיבה 83 מבהירים מספר עניינים חשובים הקשורים במדיניות העות'מאנית לעלייה הציונית. עולה מהם שמנקודת-מבטו של המִתְצַרְפֶּלֶךְ החל איסור ההגירה ב־1884 ולא ב־1882. מ־1884 ועד 1888 חל האיסור רק על קבוצות עולים מחמש מדינות, ואילו בין השנים 1881-1891 היה כמעט חופש עלייה ליהודים. ב־1891 בוטלה גם עלייתם של יחידים, אבל האיסור חל עדיין רק על נתיני חמש מדינות. רק בשנת 1898 הפך האיסור לכללי. התברר גם שהשלטונות המקומיים נקטו לעתים מדיניות תקיפה נגד היהודים, ואילו קושטא – שבעיית עלייתם של היהודים היתה לה רק אחת מני רבות – היתה גמישה הרבה יותר בשל חולשתה נוכח לחצי המעצמות.

המסמכים מלמדים על נוהגיה של הביורוקרטיה העות'מאנית באותה תקופה. המדינה העות'מאנית, שכבר בשנת 1882 הורתה לקונסולים שלה באירופה למנוע עלייתם של יהודים, שלחה צו מקביל לִמְתְצַרְפֶּלֶךְ של ירושלים רק בשנת 1884. כעבור זמן, כשהתעוררו בעיות שונות סביב פירושו של האיסור, לא הוחלף הצו משנת 1884 אלא ניתן לו פירוש חדש. כל אימת שהתעוררה בעיה מקומית כלשהי ביקשה קושטא מירושלים את תמצית ההוראות וההחלטות בעניין, דבר שהיה קשור בוודאי לטיפולו האישי של עבד אלחמיד השני. נראה שהיה קל יותר לבקש באמצעות מברק מירושלים את הפרטים הדרושים במקום לחפש את העתקי הצווים והמכתבים מתאריכים שונים בקושטא עצמה.

42 ראה תעודות 1, 5, 16, 91; וכך: פרחי, עמ' 5.

43 ראה תעודות 20, 92, 148, 161.